

Л.М. Мазуркевіч

МАТЫВАВАНЫЯ НАЗВЫ ЛЕКАВЫХ РАСЛІН (на матэрыяле ўсходнепалескіх гаворак)

Народная медыцына сфарміравалася на аснове тысячагадовага вопыту людзей, паколькі хваробы суправаджалі чалавека з глыбокіх часоў. Шукаючы сродкі для іх лячэння, чалавек звяртаўся да прыроды. У выніку назапашаных ведаў у кожнага народа ўтварыўся набор лячэбных сродкаў, спрыяльнае ўздзеянне якіх пацвярджалася не адзін раз. Усе сродкі народнай медыцыны беларусаў умоўна можна падзяліць на некалькі груп, але ўсё ж такі большасць з іх расліннага паходжання, бо "веданне ўласцівасцей розных раслін давала людзям магчымасць выкарыстоўваць многія з іх у якасці лекаў" [7, 37].

Першапачаткова звесткі аб лекавых раслінах і іх прымяненні перадаваліся вусна з пакалення ў пакаленне. З развіццём пісьменнасці назапашаныя стагоддзямі практычныя звесткі былі запісаны ў рукапісы рознага зместу. З цягам часу цікавасць да лекавых сродкаў расліннага паходжання знаходзіла ўсё большае пашырэнне. Аднак павялічвалася і колькасць спецыяльнай літаратуры, дзе занатоўваліся медыцынскія звесткі пэўнага характару. Лячэбнікі, траўнікі заўсёды карысталіся і карыстаюцца належнай увагай, паколькі "рацыянальнае ў лячэнні народнымі сродкамі пераважае над нерацыянальным, і таму шматлікія гаючыя сродкі традыцыйна вуснай медыцыны ў далейшым знайшлі прымяненне ў навуковай медыцыне" [4, 63].

Лексіка народнай медыцыны займае значнае месца ў лексічнай сістэме народных гаворак Усходняга Палесся. Народныя назвы лекавых раслін актыўна выкарыстоўваюцца ў сучаснай беларускай мове. А гэта абумоўлена тым, што лячэнне раслінамі і прэпаратамі з іх – фітатэрапія – пашыраецца ў апошнія дзесяцігоддзі і ў афіцыйнай медыцыне.

Батанічныя назвы з'яўляюцца адным з найбольш старажытных пластоў лексікі, таму што батаніка як навука зарадзілася ў працэсе звычайнай жыццёвай практыкі. Беларускія батанічныя намінацыі даволі выразна падзяляюцца на адносна нематываваныя, якія не выклікаюць пэўных асацыятыўных сувязей з паняццямі іншых сфер, і матываваныя. Паводле спецыфічных лексічных прыкмет увесь разрад матываваных назваў падзяляецца на пэўныя лексіка-семантычныя групы.

Дастаткова аб'ёмную групу ўтвараюць назвы раслін, якія сведчаць аб іх лекавым прызначэнні. Сярод іх варта вылучыць наступныя лексемы:

гліснік – *Tanacetum vulgare* L. (< гліст) 'расліна сямейства складанакветных з моцным пахам, горкая на смак': *П'юць гліснік от рабакоў (Ліпляны Лельч.)*. У сінанімічныя адносіны з гэтым найменнем уступаюць словы **дурман** (паводле насычанасці паху расліны): *Ета ў нас піжму дурманом дражняць (Холмеч Рэчыцк.)*; **ліснік** – фанетычна мадыфікаваная назва ад вышэй прыведзенай: *Семена лісніку од глістоў адварваюць (Жахавічы Мазыр.)*; **піжма** /**пыжма**/ (< польск. *piżmo* 'мускус' – 14, т. 3, 259): *Му гліснік піжмой зовом (Дарашэвічы Петрык.)*; *Пыжма – это трава ад глістоў (Пярэдзелка Лоеўск.)*; **цытвар** (< польск. *cytwar* – 14, т.4, 307): *Цытвар можна есці з медом ці сахаром (Дзяржынск Лельч.)*. Падобныя намінацыі бытуюць на ўсёй моўнай тэрыторыі Беларусі [3, 135, 326; 9, т.3, 370, 515, т.5, 359, 373; 11, 358, 396]. Слова **піжма** ўваходзіць у слоўнікавы састаў беларускай літаратурнай мовы [13, т.4, 253];

горлянка – *Prunella vulgaris* L. (< горла – 16, т.3, 61) 'травяністая расліна сямейства губакветных з прамым сцяблом і блакітнымі кветкамі': *Горлянку от простуды п'юць (Хачэнь Жытк.)*. Ва ўсходнепалескіх гаворках паралельна са словам **горлянка** ўжываюцца найменні **брунэлька** /**брунэлька**/ (< польск. *brunelka* – 2, т. 1, 250): *Брунэльку от горла п'юць (Верасніца Жытк.)*; *Насця кодзь брунэльку на чай рвала (Везцы Ельск.)*; **поўзучнік** (паводле будовы сцябла): *Добрэ лекарство поўзучнік (Дарашэвічы Петрык.)*; **чорногалоў**, **чорноголоўка** (< чорная галава): *Цветочки ў этой траўкі цёмненькіе, тому і прозвалі чорногалоў (Балажэвічы Мазыр.)*; *Чорноголоўку запарваюць тому, хто кашлее (Багуцічы Ельск.)*. Тоесныя назвы ўласцівы для іншых паўднёва-заходніх, сярэднебеларускіх і паўночна-ўсходніх гаворак [3, 145; 9, т. 1, 244, 427; 11, 128]. Лексемы **гарлянка**, **чорнагалоў** фіксуюцца нарматыўнымі слоўнікамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы [13, т.2, 31; т.5, ч.2, 316];

дзевесіл /дзев'есіло, дзев'еўсіль/ – *Inula helenium* L. (< прасл. *devesilь* – 16, т.3, 134-135) 'высокая шматгадовая травяністая расліна сямейства складанакветных з вялікімі прадаўгаватымі лістамі і дробнымі жоўтымі кветкамі': *По садох дзевесіл росце, жоўтым цветом цвіце (Ліпляны Лельч.)*; *Дзев'есілову корэнь у горэлку кідали (Бобрыкі Петрык.)*; *Дзев'еўсіль на горках росце, у мене ёсць (Ручаёўка Лоеўск.)*. У акрэсленых варыянтах адлюстравана магія лічбы «дзевяць». Радзей ужываецца назва **жывосіл** (< жывая сіла): *З жывосіла кораня лекарство е (Бібікі Мазыр.)*. У іншых раёнах Беларусі таксама фіксуюцца падобныя намінацыі [3, 135; 9, т.2, 50, 161, т.4, 591; 10, т.1, 115, 136;]. Лексема **дзівасіл** уваходзіць у склад беларускай літаратурнай мовы [13, т.2, 173];

дурнец – *Hyoscyamus niger* L. (працяглае ўздзеянне паху выклікае галаўны боль) 'травяністая расліна сямейства паслёнавых з цяжкім непрыемным пахам': *Дурнец абы-як не кідай (Замошша Лельч.)* Вядома расліна ў даследуемым рэгіёне пад назвай **блікот** (< прасл. *blekotati* – 16, т.1, 359): *Чуць не ўчадзела, покi блікоту нарвала (Балажэвічы Мазыр.)*; **дзед** (< прасл. *dědъ* – 16, т.3, 132): *Хто кажэ дурнец, хто дзед (Грышы Ельск.)*; **зубранік** (< прасл. *zobъ* – 16, т.3, 347): *Толькі от зубраніку зубы хуценько перастаюць болец (Дарашэвічы Петрык.)*. Найменне **блікат** атрымала пашырэнне ва ўсіх беларускіх народных гаворках [1, 415; 3, 87; 6, 66-67], у сучаснай беларускай літаратурнай мове [8, 117];

жывокост – *Symphytum officinale* L. (< жывіць 'гаіць' косць) 'шматгадовая травяністая лекавая расліна сямейства бурачнікавых з буйным лісцем і трубчастымі кветкамі, якая расце па сырых мясцінах': *Як мне перэбілі руку, то я піла жывокост і мочыла руку, і зрослася (Хачэнь Жытк.)*. Паралельна ўжываюцца лексемы **гавэз** (< прасл. *gavęzъ* – 14, т.1, 380): *Гавэз от ромацізму бралі (Навасёлкі Хойн.)*; **гордоўнік** (< польск. *gardziel* – 16, т.3, 58): *Гордоўнік дзе хочэце росце по кустох да*

ўеца (*Бялёў Жытк.*). У іншых паўднёва-заходніх беларускіх гаворках, у паўночна-ўсходнім дыялекце засведчаны тыя ж самыя назвы [1, 418; 3, 169; 9, т.2, 161; 10, т.1, 136]. Літаратурным адпаведнікам з'яўляецца слова **жывакост** [13, т.2, 261];

жывотнік – *Gnaphalium uliginosum* L. (< жывот) 'лекавая расліна сямейства складанакветных': *Ніколі ты не нарвеіш жывотніку, хай бу буў, мо і трэба колі будзе (Падворак Лельч.)*. Гэта расліна ва ўсходнепалескай дыялектнай зоне вядома таксама як **жабіна трава** (расліна расце ў сырых мясцінах, канавах, асабліва шмат яе ў дажджлівыя гады): *Жабіна трава поможэ, ек жывот дуе (Бабунічы Петрык.)*. Для абазначэння названай расліны ў паўночна-ўсходнім дыялекце і цэнтральных гаворках засведчана намінацыя **аплавічнік** [6, 61; 10, т.1, 27], у беларускай літаратурнай мове замацавалася назва **сушаніца** [13, т.5, ч.1, 402];

зрыўнік – *Chimaphila umbellata* L. (< зрыў 'надрыў') 'шматгадовая травяністая вечназялёная расліна з дзевяняючым у ніжняй частцы сцяблом і кветкамі, сабранымі ў парасонападобную гронку': *Зрыўнік му колісь запарвалі, ек падорвецца (Бярозаўка Петрык.)*. У мове жыхароў Тураўшчыны лексічным адпаведнікам выступае найменне **настоноўнік** (< на- + ставіць – 16, т.7, 255-256). *Настоноўніка ў дома нема, толькі ў лесе; ек подорвецца чововек, то вон помогае (Хачэнь Жытк.)*. У цэнтральнай частцы даследуемага рэгіёна пашырэнне атрымала лексічная адзінка **суховершнік** (< сухі верх): *Як чововек тудорвецца да боліць у жывоце, суховершнік парай і п'юць (Стадолічы Лельч.)*. Для палескай групы гаворак уласціва назва **станоўнік мужчынскі**, для ўсходне-магілёўскай – **грушніца**, для гродзенска-баранавіцкай – **мацаўнік** [6, 37; 10, т.3, 49]. Варыянтная назва, пашыраная ў сярэднебеларускіх народных гаворках, цалкам супадае з літаратурнай – **парушэнец** [8, 542; 9, т.3, 17]. Гэта дазваляе меркаваць, што **зрыўнік** – усходнепалескі рэгіяналізм;

косталом – *Synoglossum officinale* L. (расліна ўжываецца пры пераломях) 'травяністая лекавая расліна сямейства бурачнікавых': *Змешвалі корэнь косталому з жывром і націралі, як косці не зрасталіса (Віць Хойн.)*. Для сярэднебеларускіх гаворак і гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту характэрны назвы **дзівалюк**, **кысталом** [3, 244; 9, т.2, 39]. Усходнепалескі варыянт адпавядае літаратурнай назве [8, 333];

коўтуннік – *Lycorodium clavatum* L. (< каўтун 'хвароба') 'вечназялёная шматгадовая расліна з доўгім паўзучым сцяблом': *Коўтуннік – од коўтуна (М.Малешава Жытк.)*. Замяняльнікамі гэтай лексемы часам служаць найменні **дзераза** (< прасл. *derga* – 16, т.3, 133): *Дзеразой хворые почкі шчэ можна лечыць (Прудок Калінк.)*; **цекун** (расліна мае вельмі доўгае сцябло): *Цекун лёгка шукаецца (Везцы Ельск.)*. Беларускай народнай гаворкай расліна больш вядома як **дзермеца**, **дзерміца**, **дзірміца**, **дзірміца**, **дзірміца**, **дзірміца**, **дзірміца** [9, т.2, 45, 70; 10, т.1, 116]. **Коўтуннік** – рэгіянальнае ўсходнепалескае ўтварэнне. Беларускія нарматыўныя слоўнікі кадыфікуюць назву **дзераза** [8, 241];

лёгочніца – *Pulmonaria obscura* Dum. (< прасл. *lǫgъkije* – 16, т.5, 297-298) 'травяністая расліна сямейства бурачнікавых з дробнымі пахучымі кветкамі': *Мамка мая і собе збірала, і нам дала, як кашлялі, ды казала, шо то лёгочніца (Мокіш Хойн.)*. У сінанімічныя адносіны з гэтым словам уступаюць намінацыі **мідуніца** (< прасл. *medъ* – 16, т.7, 31): *Мідуніца это, у нас е (Піркі Браг.)*; **смоктуньчыкі** (расліна – добры меданос): *Смоктуньчыкі му пілі, як жолудок болеў (Навасёлкі Петрык.)*. Наймені **медунішнік**, **мідуніца** атрымалі пашырэнне ў паўночна-ўсходнім дыялекце [3, 262, 263], **медуніца**, **мядунка** – у літаратурнай мове [13, 340, 353];

моладзіло – *Sedum acre* L. (расліна вядома як танізуючы сродак) 'травяністая расліна сямейства таўсцянкавых з жоўтым мясістым сцяблом і лісцем': *Даўней называлі моладзіло, а цяпер забуліса, гавораць не так (Аголічы Петрык.)*. Ва ўсходнепалескім рэгіёне часцей гучыць сінонім **росходнік** (трава бышцам

«разыходзіцца» па зямлі): *Той расходнік с салом несолоным націраюць, от у мене нога болюць, то я ім націраю (Хачэнь Жытк.)*. Назва **расходнік** вядома практычна ўсім беларускім народным гаворкам, сучаснай беларускай літаратурнай мове [6, 120; 9, т.4, 287; 10, т.1, 51; 12, 559];

нервенік – *Verbascum thapsiforme* Schrad. (< нервы) 'род двухгадовых травяністых раслін сямейства залознікавых з жаўтаватымі кветкамі, сабранымі ў коласападобную гронку': *Хлопцу нервенік напарвала от прыпадку (Баравое Лельч.)*. У розных раёнах даследуемай дыялектнай зоны паралельна ўжываюцца і іншыя лексічныя сродкі, з якіх можна ўтварыць сінанімічны рад, што рэалізуецца ў словах **бурак стаўбовы** (паводле структуры сцябла і ліста): *Нервенік, тай бурак стаўбовы – одно і тэе (Бобрыкі Петрык.)*; **буслікі** (верхнія лісты доўгія і заостраныя): *Пры падзюшчай болезні буслікі п'юць за чай (Дарашэвічы Петрык.)*; **дзіванна, дзівіна** (< прасл. *divo* – 16, т.3, 134): *Як трэба дзіванну рваць, то кажэм: «Панна дзіванна, дай мне помочы на мое косці» (Стадолічы Лельч.)*; **Кветачкі ў дзівіны такія харошэнькіе, шкода браць (Будкі Нарайл.)**; **короўяк** – семантычны русізм: *Короўяк ад горла п'юць (Каплічы Калінк.)*. Слова дзіванна, дзівонна, дзівядна адзначаюцца ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту [9, т.2, 50, 51], у гаворках паўночна-ўсходняга дыялектнага масіву ў гэтым значэнні ўжываецца лексема *мядзьвежская вуха* [3, 270]. Сучаснай беларускай літаратурнай мове вядома форма **дзіванна** [8, 212]. **Нервенік** – рэгіянальнае ўсходнепалескае ўтварэнне;

порушэнец – *Veronica officinalis* L. (< парушыць) 'шматгадовая травяністая расліна сямейства паслёнавых з доўгім паўзучым сцяблом': *Той порушэнец, шчо от золотніку п'юць, росце поўсюль (Камаровічы Петрык.)*. Сінонімам з'яўляецца слова **поўзун** (трава мае паўзучае сцябло): *Парылі поўзун і малага мулі, ек з вушэй цекло (Стадолічы Лельч.)*. Беларускім гаворкам, акрамя прыведзеных найменняў, вядомы наступныя лексічныя варыянты: **жабечыя цветы, лінок божая мацер** [1, 420, 424], **грызнік** [10, т.1, 103], **сцялуха** [6, 301]. У сучаснай беларускай літаратурнай мове засведчана намінацыя **крынічнік** [8, 349];

сердзешнік – *Briza media* L. (< сэрца) 'аднагадовая або шматгадовая травяністая расліна сямейства злакавых з некалькімі сцяблалі і суквеццем мяцёлкай': *Еты сердзешнік у нас на покосі росце (Некрашоўка Ельск.)*. Бытуе ва ўсходнепалескіх гаворках і найменне **божа роса** (кветкі вельмі дробныя, падобны на расу): *Божа роса од сэрца, вона росце на такіх попловах, вона ек жыва, так і дрозжыць (Стадолічы Лельч.)*. У беларускіх народных гаворках вылучаюцца наступныя адпаведнікі: **зязюлькі** [10, т.1, 170], **канапелькі** [9, т.2, 394]. У беларускай літаратурнай мове ім адпавядаюць назвы **дрыжнік, слёзкі** [13, т.2, 203];

чыстоцел – *Chelidonium majus* L. (< чыстае цела) 'травяністая расліна сямейства макавых з жоўтымі кветкамі, сабранымі ў парасонападобныя суквецці, і аранжавым млечным сокам': *Чыстоцела корэнь розламуецца і націралі мозоль і бородаўкі (М. Малешава Жытк.)*. Аднак на тэрыторыі Усходняга Палесся гэта не адзіны сродак для абазначэння дадзенай расліны. У розных мясцінах бытуюць і іншыя лексічныя адзінкі, з якіх можна ўтварыць досыць аб'ёмны сінанімічны рад на чале з вышэй прыведзенай лексмай: **бородаўнік** (< прасл. *bordavъka* – 16, т.1, 316): *У моём дворэ бородаўніку як гразі (Гасцівель Рэчыцк.)*; **морошнік** (расце ў гушчары кустоў, у гразкіх мясцінах – у марочах – 16, т.6, 236): *Морошніком змуваем голову, шоб яе не морочыло, шоб голова не болела (Баравое Лельч.)*; **подтыннік** (< пад- + тын): *Добра подтынніком экзему зводзіць (Махнавічы Мазыр.)*; **раннік** (< рана): *Раннік – зелье, разом з лістом сушаць, і параць, і до ран прыкладаюць (Бярэжыцы Жытк.)*; **чоловешнік** (< чалавек): *Чоловешнік для ўсяго добры, для усякой хворобы чоловечой (Злодзін Лельч.)*. Некаторыя з пералічаных найменняў пашыраны ў народна-дыялектнай мове далёка за межамі даследуемага рэгіёна, асобныя сустракаюцца

толькі ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялектнага масіву і ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту [6, 36; 15, 160; 9, т.2, 53, 136, 539, т.5, 369, 370, 371, 443-444, 523; 10, т.1, 200]. Лексемы **морошнік**, **чоловешнік** можна кваліфікаваць як усходнепалескія рэгіяналізмы. У беларускай літаратурнай мове ўжываюцца словы **падтыннік**, **чыстацел** [13, т.3, 572, т.5, ч.2, 332].

Прааналізаваныя намінацыі з'яўляюцца найбольш ужывальнымі, найбольш пашыранымі на тэрыторыі Усходняга Палесся. Вызначаючыся вобразнасцю, сакавітасцю, яны складаюць багатую частку палескага слоўніка.

Літаратура

1. Бейлина Д.А. Материалы для полесского батанического словаря // Лексика Полесья. – М.: Наука, 1968. – С. 415–438.
2. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. – Мінск : БелЭн, 1999. – Т.1. – 736 с.; 1999. – Т.2. – 736 с.
3. Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.
4. Грицкевич В.П. С факелом Гипократа: Из истории белорусской медицины. – Минск: Наука и техника, 1987. – 271 с.
5. Дыялектны слоўнік Брэстчыны/ Склад. Аляхновіч М.М. і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
6. Киселевский А.И. Латино – русско – белорусский ботанический словарь. – Мінск: Наука и техника, 1967. – 160 с.
7. Минько Л.И. Народная медицина Белоруссии. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 108 с.
8. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
9. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – Т. 1. – 512 с.; 1980. – Т. 2. – 728 с.; 1982. – Т. 3. – 536 с.; 1984. – Т. 4. – 616 с.; 1986. – Т. 5. – 536 с.
10. Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2-х т. / Пад рэд. Е.С. Мяцельскай. – Мінск: Універсітэцкае, 1990. – Т. 1. – 287 с.
11. Сцяшковіч Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977. – Т. 1. – 608 с.; 1978. – Т. 2. – 768 с.; 1979. – Т. 3. – 672 с.; 1980. – Т. 4. – 768 с.; 1982. – Т. 5, кн. 1. – 663 с.; 1984. – Т. 5, кн. 2. – 608 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; 1986. – Т. 2. – 672 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; 1987. – Т. 4. – 864 с.
15. Цыхун А.П. Скарбы народнай мовы. – Гродна, 1993. – 242 с.
16. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 8 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – Т. 1. – 440 с.; 1980. – Т. 2. – 344 с.; 1985. – Т. 3. – 408 с.; 1988. – Т.4. – 327 с.; 1989. – Т.5. – 320 с.; 1990. – Т.6. – 287 с.; 1991. – Т. 7. – 315 с.; 1993. – Т. 8. – 270 с.

Прынятыя скарачэнні

Браг. – Брагінскі раён, Ельск. – Ельскі раён, Жытк. – Жыткавіцкі раён, Калінк. – Калінкавіцкі раён, Лельч. – Лельчыцкі раён, Лоеўск. – Лоеўскі раён, Нараўл. –

Нараўлянскі раён, Петрык. – Петрыкаўскі раён, Рэчыцк. – Рэчыцкі раён, Хойн. – Хойніцкі раён.

Summary

The article is devoted to the problem of investigation of botanical vocabulary of folk medicine, especially to motivated names of herbs. The work analyses one of the most voluminous thematic groups of the above-mentioned words.

Поступила в редакцію 11.11.02.